

⁴⁸ Заець І. І. Клішів — нове поселення трипільської культури на Південному Бузі. — Археологія, 1973, 10, с. 180 і далі.

⁴⁹ Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии, с. 175, 205—212.

⁵⁰ Шмаглий М. М. Крупные трипольские поселения в междуречье Днестра и Южного Буга. — В кн.: Первобытная археология: Поиски и находки. — Киев, 1980, с. 198 і далі.

⁵¹ Мовша Т. Г. Періодизація і хронологія середнього та пізнього Трипілля, с. 20—21.

⁵² Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии, с. 59—65.

⁵³ Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии, с. 219—231.

Т. О. ПОПОВА

Початок розвинутого Трипілля на Середньому Дністрі (за матеріалами Поливанового Яру)

Періодизація пам'яток трипільської культури, у загальних рисах розроблена Т. С. Пассек понад тридцять років тому¹, постійно уточнюється та вдосконалюється. Особливого значення при цьому набувають стратифіковані об'єкти, серед яких чільне місце посідає унікальне поселення Поливанів Яр на Середньому Дністрі (с. Молодове Кельменецького району Чернівецької області). Відкрита у 1948 р. і досліджена експедицією під керівництвом Т. С. Пассек у 1949—1951 рр., ця пам'ятка дала стратиграфічне залягання трьох різночасових культурних шарів, які Т. С. Пассек датувала етапами В/І (нижній шар, або Поливанів Яр III), В/II (середній шар — Поливанів Яр II) та γ/1 (верхній шар — Поливанів Яр I) своєї періодизації². На поселенні досліджено шість глинобитних наземних споруд (№ 1—6), вісім жител напівземлянкового типу (№ 2, 3, 4а, 5, 10, 11, 12, 13) та два оборонні рови. Площа чотирьох розкопів (III—VI) та двох розкопів-шурфів (ділянки I, II) загалом дорівнювала 1300 м².

Наступні багаторічні дослідження матеріалів Поливанового Яру дали можливість розробити більш детальну хронологію цієї пам'ятки³.

Наша стаття присвячена аналізу матеріалів нижнього шару Поливанового Яру, і в першу чергу його керамічного комплексу, досі вивченого лише у загальних рисах.

Насамперед зазначимо, що типологічний аналіз кераміки Поливанового Яру III дозволяє виділити нечисленну групу фрагментів, яка належить ще до фінальної фази раннього Трипілля. Ці знахідки безпосередньо не пов'язані з житлами і походять з культурного шару (розкопи III, IV, V, ділянка II). Вони репрезентовані уламками стінок із заглибленим орнаментом і канелюрами (рис. 1, 10—12), а також, можливо, амулетом з отвором, виготовленим з колінної чашечки тварини. Очевидно, мис, на якому виникло поселення, частково заселяли вже наприкінці раннього Трипілля, коли стародавні землероби почали освоювати ділянки плато. Нагадаємо, що за топографічними умовами Поливанів Яр дуже близький до таких пізніх пам'яток Трипілля А, як Ленківці і Солончени II. Пізніше, вже на початку розвинутого Трипілля (Кукутені А₃) ця площа заселюється вдруге. До початкових фаз цього етапу відносяться поселення Поливанів Яр III₁ і III₂⁴.

Стратиграфія поселення сприяє більш чіткому типологічному визначенню керамічних комплексів різних його шарів, розумінню динаміки їхнього розвитку. В основу вивчення покладено матеріали з жител культурного шару, одержані в умовах чіткого стратиграфічного залягання. На їх підставі розроблено типологію всієї кераміки поселення.

До першого будівельного періоду поселення (Поливанів Яр III₁) відносяться три глинобитні наземні житла-«площадки»: № 1 (розкоп III), № 6 (розкоп IV), № 7 (ділянка II)⁵, напівземлянка № 12 (роз-

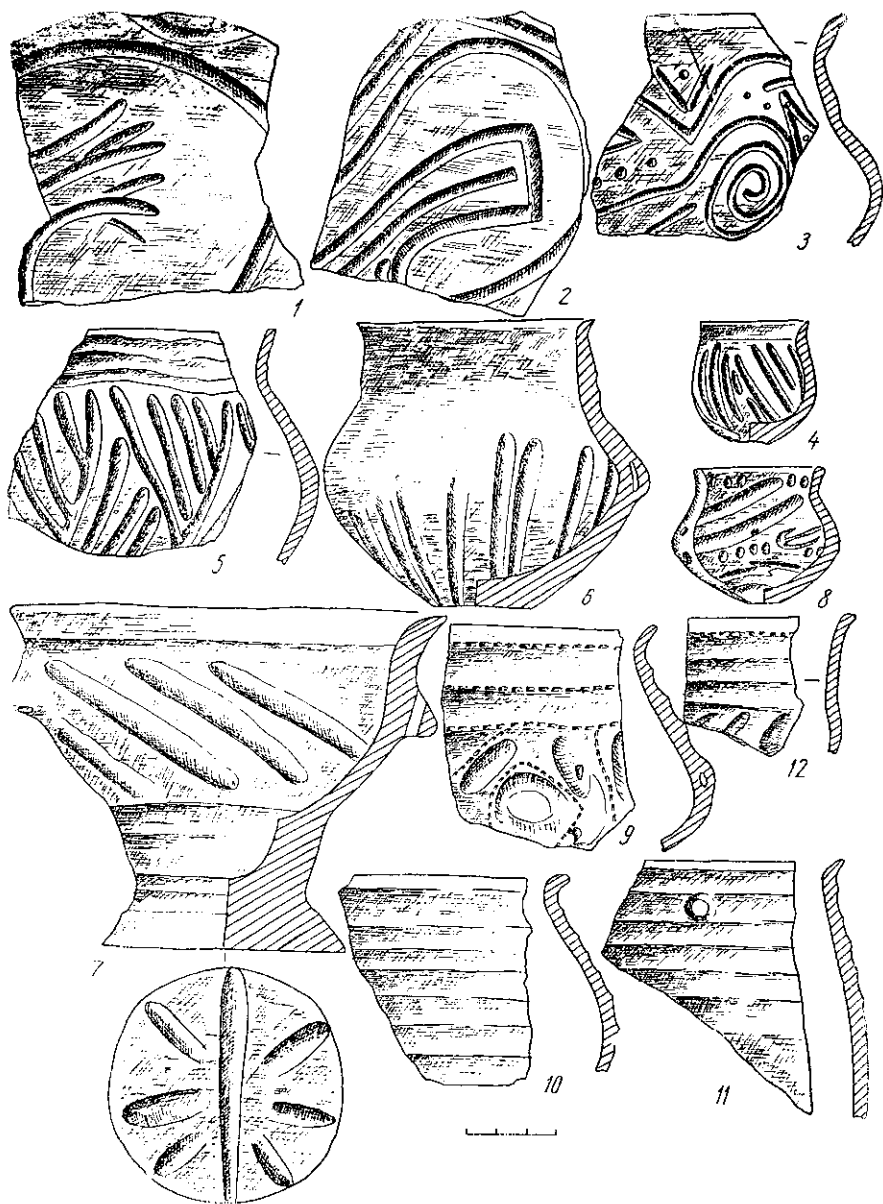

Рис. 1. Кераміка з поселення Поливанив Яр:

1-4 — з поглибленим візерунком; 5-8 — з канелюрами; 9 — з канелюрами і відбитками зубчатого штапу; 10-12 — з канельованим орнаментом Трипілля А.

коп V), яма господарського призначення (так звана яма зі сходами у розкопі III), рів № 1 (розкоп V), а також матеріали з розкопу VI.

До поселення Поливанив Яр III₂ відносяться три житла напівземляночного типу: № 4а, 5 (розкоп III), № 13 (розкоп V), рів № 2, а також матеріали з ділянки I. Важливо відзначити, що землянка № 13 безпосередньо перекривала рів № 1⁶; у чітких стратиграфічних умовах знаходилися також яма зі сходами (на східній ділянці розкопу III) і напівземлянки № 4а, 5 (західна ділянка), перекриті будівельними залишками другого культурного шару.

Отже, у нижньому культурному шарі (III) зафіксовано два типи споруд: наземні і напівземлянкові.

Про наявність двох будівельних періодів у розвитку поселення ранньої фази етапу В/І (Поливанив Яр III₁ і III₂) свідчать відмінності у керамічному матеріалі двох основних об'єктів, що відносяться до

цій фази: наземного житла № 1 і напівземлянки № 13. Основна відмінність полягає у наявності розписного поліхромного посуду: в напівземлянках — 40—50 % усього керамічного комплексу, а у наземних житлах лише 10; посуд із заглибленим орнаментом відповідно складає 80 та 60 %. Кераміка, прикрашена канелюрами, становить 15% у наземних житлах; у напівземлянках її 10 %, причому тут вона значно рідше орнаментована канелюрами у поєднанні з відбитками гребінцевого штампу. Грубий кухонний посуд Поливанового Яру III₁ виявляє більше спільних рис з аналогічним посудом раннього Трипілля, ніж той, що походить з горизонту III₂.

Деякі відмінності мають і знаряддя праці. Так, для крем'яних знарядь першого будівельного горизонту відзначено дуже ранню техніку сколювання пластин⁷. Більшість знайдених тут скребачок на відщеплах (хоча в обох горизонтах кількісно переважають скребачки на пластинах). Деревообробні знаряддя із сланцю (сокири, тесла, долота) у першому горизонті складають 7,5 % усіх знарядь праці, а в другому лише 2.

Проте господарчо-побутовий інвентар має значно більше спільних рис, ніж відмінностей, обумовлених послідовністю функціонування обох селищ практично без хронологічного розриву між ними. Тому вважаємо доцільним подати спільну характеристику керамічним комплексам цих горизонтів, відзначаючи, в разі потреби, відмінність між ними. В основу класифікації кераміки покладено три ознаки: технологічну, морфологічну і стилістичну.

За технологічною ознакою посуд Поливанового Яру поділяється на дві категорії — кухонний та столовий. Остання категорія включає три групи: із заглибленим, канельованим та розписним орнаментом. Всі зазначені категорії і групи помітно відрізняються одна від одної за складом глиняного тіста, за обробкою поверхні та випалом і технікою орнаментування.

Кожна група представлена кількома типами (формами) посудин, розглянутих у стилістичному аспекті. Зазначимо, що кераміка Поливанового Яру III дуже фрагментарна; лише невелика кількість цілих і реставрованих посудин дає уяву про способи її виготовлення, форму, систему декору.

Кухонний посуд виготовлений з грубої, грудкуватої глиняної маси, що містить значну домішку крупнотовченого шамоту. Більшість посудин піддали досить рівномірному, але не сильному випалу. Колір варіює від сірих, брунатно-жовтих до темно-сірих (рідше чорних) тонів. Переважає сірувато-жовтий відтінок. Зовнішня поверхня посудин звичайно шерехата, зі слідами згладжування пальцями; внутрішня переважно згладжена. Виходячи із слідів на внутрішній поверхні посуду, припускаємо, що згладжування виконувалося за допомогою кістяного лощика, крем'яного ножа або дерев'яної тріски.

Кухонна кераміка репрезентована чотирма типами посудин: горщиками і мисками (ці типи становлять найбільший відсоток), посудом грушоподібної форми та сковородами.

Горщики можна поділити на чотири типи, що відрізняються за формою вінець. Дещо вирізняється горщик, вінця якого переходять у майже циліндричний тулуб (рис. 2, 1). Деякі посудини мають в основі вінець петельчасту ручку. Висота горщиків 15—18 см, діаметр горловини 10, денця — 7—9 см. Для цих посудин звичайними є конічні або округлі горбики-наліпи (рис. 3, 1). Окремі екземпляри прикрашені в основі вінець небало виконаним орнаментом у вигляді видовжених підтрикутних та овальних заглибин.

Другий тип кухонного посуду представлений глибокими конічними мисками з прямим, трохи нахиленим до середини або відігнутим назовні краєм (рис. 3, 3). Висота мисок 7—14, діаметр горловини — 8—16, денця — 3—10 см.

Сковороди, або жаровні, — невисокі (до 5 см) посудини видовжено-овальної або підквадратної форми з конічними стінками (рис.

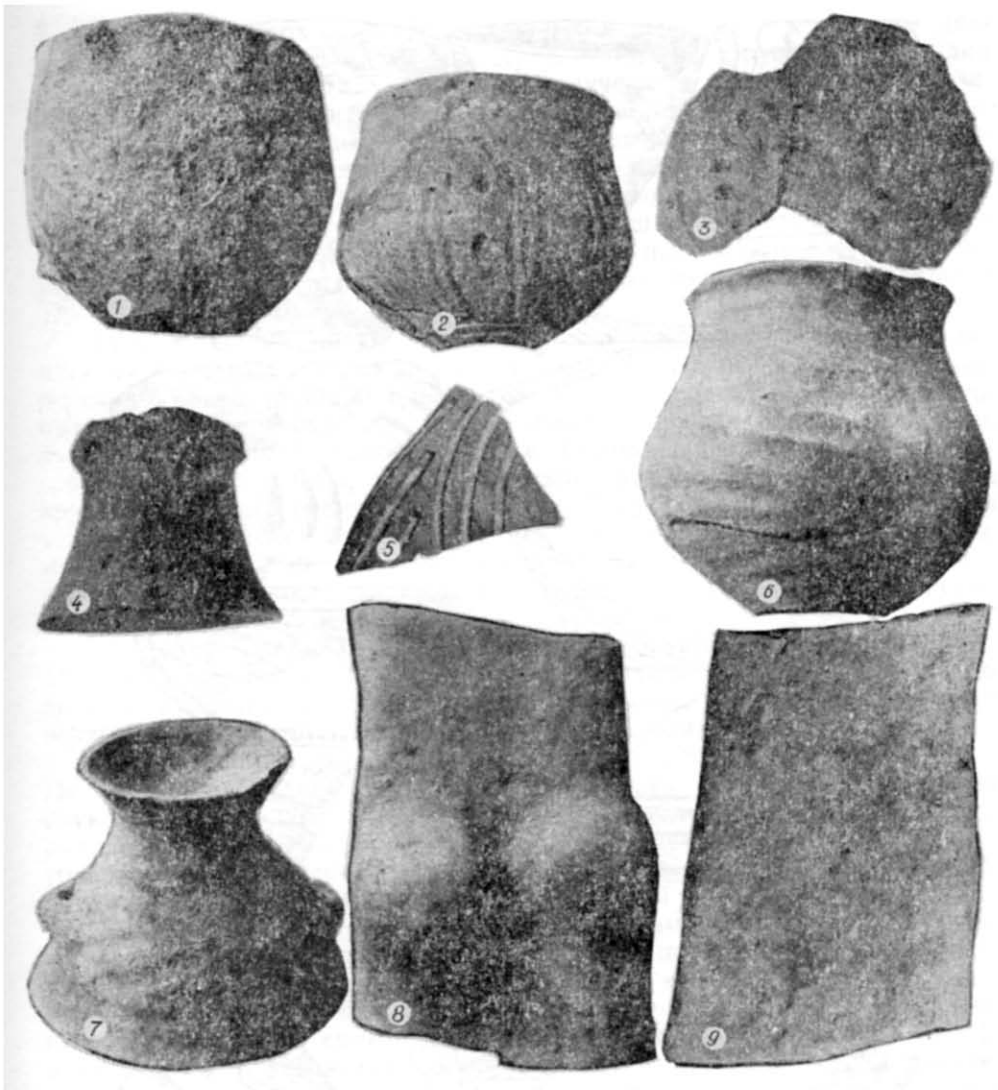

Рис. 2. Кераміка з поселення Поливанів Яр:

1 — горщик кухонного типу; 2—5 — типи посуду з поглибленим орнаментом; 6, 7 — кераміка з канелюрами; 8 — фрагмент антропоморфної підставки від ритуального посуду.

3, 4). Діаметр верхньої частини 12—20, денця — 11—18 см. Внутрішня поверхня однієї сковорідки вкрита ямками, вдавленими пальцем, інша посудина має зооморфну ручку.

Слід назвати також маленьку грушоподібну посудину (рис. 3, 5), великий (висота 0,8—1 м) зерновик із заглаженою пальцями поверхнею, а також оригінальну посудину — «гутус» з носиком у вигляді вигнутого порожнистого циліндра довжиною 7 при діаметрі отвору 4 см.

Столовий посуд першої групи виготовлений із глини з домішкою дрібного шамоту; у тісті окремих посудин є інтенсивна домішка крупного шамоту, зерна якого, виступаючи на поверхню, роблять її шорсткою.

У залежності від випалу колір посудин має різні відтінки: блідо-жовтий, жовтий, палево-рожевий, брунатно-рожевий. Трапляються виробу сірого кольору. Зовнішня поверхня досить старанно оброблена, хоча трапляються екземпляри без додаткової обробки. Ця група включає посудини кількох типів.

Горщики представлені двома підтипами. Здебільшого це опуклобокі широкогорлі посудини з невисокими (1,5—2,5 см) вінцями, що

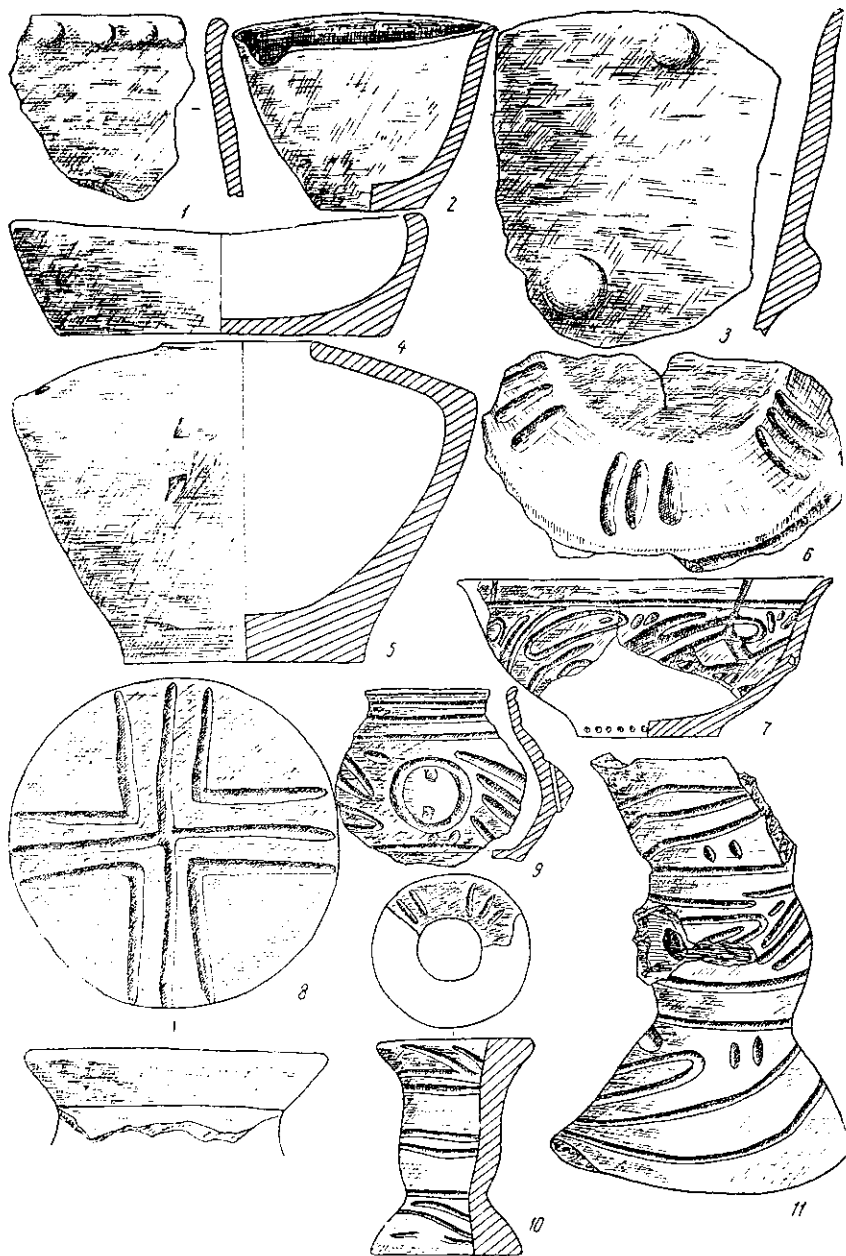

Рис. 3. Кераміка з поселення Поливанів Яр:

1—4 — типи посуду групи кухонної кераміки; 5 — грушоподібна посудина; 6—11 — посуд з поглибленою орнаментациєю.

плавно переходять у тулуб. Основа вінець підкреслена врізаною лінією, так само, як і придонна частина. Остання також буває позначена короткими краплеподібними насічками, що утворюють замкнене коло, або поєднані в групи по три (рис. 3, 6). Тулуб посудини майже до денця вкрито заглибленим стрічковим рисунком, іноді в сполученні з короткими прямими й дугастими відрізками ліній, меандром тощо. Зовнішню поверхню окремих горщиків вкрито шаром білувато-рожевого ангобу. Висота таких горщиків 16—18, діаметр денця 8—11 см.

Трапляються також маленькі (висота 5—8, діаметр денця — 3,5—4 см) горщики, тулуб яких прикрашено вертикальними чи навскісними заглибленими лініями, причому візерунок нанесено недбало (рис.

2, 4). Миски є двох підтипів: з конічними стінками і невеликим денцем, а також відкриті миски-чаші (рис. 3, 7). У візерунку цих посудин повторюються елементи меандру у сполученні з овальними заглибинами, заштрихованими трикутниками, подвійними дугастими лініями. Цей орнамент іноді сполучається з насічками на вінцях. Завжди прикрашена придонна частина мисок, рідше — поверхня самого денця (рис. 2, 3). У цьому випадку чаші, можливо, використовувалися як покришки. Загальною рисою всіх мисок-чаш є покриття внутрішніх стінок шаром рожевого ангобу і додаткове підлощення; зовнішня поверхня ангобована рідше. Висота мисок 15—16, діаметр горловини 18—23, денця 7—10 см.

Грушоподібний посуд значних розмірів має роздутий тулуб, що конічно звужується до денця, та невелику горловину з нахиленим до середини краєм. Зовнішня поверхня посудин вкрита шаром білуватопалевої фарбової обмазки. Заглиблений візерунок нанесений більш акуратно, ніж на горщики та миски. Основа вінець завжди виділена горизонтальною лінією, нижче від якої розміщено напівовальні чи кругові (солярні) елементи орнаменту. Тулуб прикрашають стрічки з кількох заглиблених ліній у сполученні з овалами; на ньому є також маленькі ручки у вигляді горбиків з вертикальними отворами для закріплення покришки. Загалом орнаментация грушоподібних посудин досить стандартна.

Покришки до посудин здебільшого опуклі (діаметр від 5 до 10 см); більш ранні (Поливанів Яр III₁) звичайно мають ручки. До другого будівельного періоду (III₂) відносяться покришки з плоским верхом. Орнаментация цього типу посуду різноманітна (рис. 3, 8).

Кубки нечисленні і переважно походять з наземного житла № 1. Це невеликі посудини з відігнутими вінцями і ручками-вухками на опуклобокому тулубі орнаментованому заглибленими колами або спіраллю. Слід відзначити кубок з увігнутим денцем (рис. 2, 2), виготовлений і прикрашений дуже недбало. Він свідчить про майже цілковите зникнення ранньокукутенської гончарської традиції.

Значний відсоток описуваної групи кераміки становлять опуклотілі посудини на порожнистій підставці — циліндричній чи конічній (рис. 2, 4), або на невисокому піддоні-ніжці з округлою основою. Перехід від тулуба до підставки завжди підкреслений заглибленою лінією. Трохи нижче симетрично розміщувались ручки-вухка зооморфного характеру з горизонтальними отворами. Верхня частина посудини (чаша) орнаментована лише зовні і в тому самому стилі, що й підставка. Висота посудини 14—21, висота підставки 8—14 см.

Тридцятьма екземплярами представлені біноклеподібні вироби, що здебільшого походять з наземного житла № 1 і ями зі сходами. Вони звичайно недбало виконані і нерівномірно випалені. Верхні та нижні чаші «біноклів», конічні за формою, з'єднані циліндричним тулубом. Перемички цих виробів кількох різновидів: з конічним виступом у верхній частині і прямою або увігнутою основою, з таким самим виступом зверху та в основі; з конічним виступом і отвором у центрі нижньої частини. Можливо, виступи мають антропоморфний характер.

Для біноклеподібних виробів типовим є заглиблений орнамент фризового характеру; багато прикрашені також перемички. Висота «біноклів» 22, діаметр чаш 14, діаметр середньої частини 7,5 см (рис. 3, 11). До них також примикають так звані моноклі невеликих розмірів (рис. 3, 19).

Закінчуючи опис кераміки з заглибленим орнаментом, слід згадати деякі його елементи, що сягають своїм корінням глибокої давнини — раннього Трипілья, культур Прекукутені I—II і навіть культур лінійно-стрічкової кераміки і Боян. Маємо на увазі так звані вусики на згинах стрічок, крила дракона (рис. 1, 2), малюнок у вигляді заштрихованих трикутників. Досить часто заглиблений орнамент доповнено ямками, нанесеними вздовж заглиблених ліній або розміщеними між ними, утворюючи зону-смугу. Подекуди трапляються ряди ямок

у шаховому порядку. Дуже виразним є спіральний заглиблений візерунок, який у сполученні з ямками передає образ дракона (рис. 1, 3). Досить часто проміжок між заглибленими лініями орнаменту був пофарбований червоною вохрою; самі лінії зрідка заповнені білою фарбою (рис. 2, 5). В окремих випадках на поверхні посуду простежуються смужки, нанесені чорною фарбою на зразок окантовки.

Другу групу столової кераміки Поливанового Яру III, що складає найменший відсоток, репрезентує посуд, прикрашений канелюрами. Він в основному виготовлений з добре відмудленої глини, що містить домішки дрібного шамоту і піску. Випал здебільшого рівномірний; колір поверхні жовто-рожевий, палевий, іноді сірий. Зовнішня поверхня старанно оброблена, згладжена; окремі посудини мають підлощену і навіть заполіровану до блиску поверхню. Зсередини посуд іноді залишався необробленим. Товщина стінок 0,2—0,5 см, хоча трапляються і товстостінні посудини (0,8—1 см).

За орнаментом описувана група поділяється на чотири підгрупи: посудини, прикрашені лише канелюрами; канелюрами у сполученні з ямками; канелюрами і червоною фарбою; канелюрами та зубчастим штампом.

Перша підгрупа представлена кубками невеликих і середніх розмірів (висота 9,5—10,2, діаметр горловини 6—9, денця 2—3 см) з ледве відігнутих краєм горла, округлим тулубом, іноді з ручкою-вушком. Денце плоске або ввігнуте. Майже вся поверхня кубка вкрита неглибокими, але широкими (0,81—1,2 см) канелюрами (рис. 1, 5).

У значно меншій кількості трапляються «біноклі», грушоподібні посудини, покривки (рис. 2, 7; 1, 7), посуд на підставках.

Ті самі типи посудин включає друга підгрупа. Кубки здебільшого невеликі (висота 4—6 см), із старанно обробленою та заполірованою поверхнею. Орнамент складається з канелюр, глибоких ямок-наколів або пальцевих вдавлень.

Посуд третьої підгрупи прикрашений зонально розміщеними канелюрами, вільний простір між якими пофарбований червоною вохрою.

Четверта підгрупа складається лише з дев'яти посудин, з яких сім пов'язані з першим будівельним горизонтом, а дві походять з напівземлянки № 13 (Поливанів Яр III, 2). Це здебільшого невеликі кубки і горщики, прикрашені ледве помітними горизонтальними або вертикальними канелюрами у супроводі також малопомітних дрібних відбитків зубчастого штампу. Кубок, що походить із землянки № 13, прикрашений на вінцях трьома рядами горизонтальних канелюр, що супроводжували відбитки великозубчастого штампу; такий же орнамент вкриває і тулуб посудини (рис. 1, 9).

Одна посудина прикрашена лише відбитками штампу без канелюр.

Аналогічна за орнаментальним стилем кераміка відома на так званих пам'ятках борисівського типу (Печера⁸, Борисівка, Озаринці, Плисків-Чернявка), поселеннях початку розвинутого Трипілля у Побужжі (Сабатинівка 1) та Буго-Дніпровському межиріччі (Красноставка⁹), а також на ранньокукутенських поселеннях Молдови (Узвоаре II₁),

Третю групу столової кераміки Поливанового Яру III складає посуд з розписним орнаментом, виготовлений з добре відмудленої глини, іноді з незначним включенням дрібного шамоту і піску. Випал посудин високоякісний, рівномірний. Посуд цієї групи, прикрашено триколірним (поліхромним) розписом, що за стилістичними особливостями поділяється на кілька підгруп, які деякою мірою визначають відносну хронологію того чи іншого керамічного комплексу.

До найранішої підгрупи слід віднести посудини, розписані на червоному фоні білою фарбою з чорною облямівкою. Рисунок меандрового типу нанесено по всій поверхні посудини, здебільшого кубків заввишки 10—12 см (рис. 4, 1). Цей стиль розпису характерний для

Рис. 4. Розписна (поліхромна) кераміка з поселення Поливанив Яр.

кераміки ранніх поселень культури Кукутені-Трипілля В/1 (Хебешесті, Извоаре II, Нові Русешті¹⁰), але на відміну від них меандровий візерунок посуду Поливанового Яру III має значно м'якші обриси.

До другої підгрупи відносяться розписні кубки, миски, грушоподібні посудини, знайдені лише у наземному житлі № 1 та на ділянці II. Основний мотив розпису — це меандри, виконані червоною фарбою по білій поверхні посудини і облямовані досить широкою смужкою чорної фарби (рис. 4, 2). Аналогічний розпис відомий на кераміці фази Кукутені А₃. Він характерний для пам'яток аріуштського типу.

Третя підгрупа включає кубки, грушоподібні посудини шоломоподібні покритишки (рис. 4, 5, 8), опуклотілий посуд (рис. 4, 7), «біноклі», знайдені переважно у наземному житлі № 1 та ямі зі сходами. На вкриту білою фарбою поверхню посудин нанесений візерунок червоного кольору, облямований чорною смужкою. Для орнаментальної схеми типовими є мигдалеподібні, стрічкові, прямокутні елементи. У середині стрічки, виконаної білою фарбою, проведена тонка червона смужка. Взагалі, білий колір домінує, виступаючи і як самостійний орнамент, і для підкреслення візерунка, нанесеного червоною або чорною фарбами.

Привертає увагу тонкостінна, залощена до блиску посудина з візерунком, типовим для орнаментального стилю фази Кукутені А₂. Такий орнамент є на посуді багатьох кукутенських поселень: Ізвоаре II, Фрумушіка, Калу, Дрегушені тощо, але на відміну від згаданої посудини з Поливанового Яру III₁ кругові (солярні) елементи його композиції не мають заштрихованого поля.

Розписний посуд четвертої підгрупи трапився у житлах другого будівельного періоду. Візерунок, нанесений білою фарбою на червоний фон посудини, виконано у стилі, притаманному кераміці пам'яток типу Ізвоаре II₁₋₂. Звичайними є стрічково-лінійні композиції (рис. 4, 6); рідше трапляється мотив спіралі у кілька обертів. Деякі композиції замкнені у орнаментальні смуги; ця риса стане характерною для розписного посуду наступного періоду.

У Поливановому Яру III знайдено також неорнаментовану кераміку. Зокрема, з усіх жител нижнього горизонту походить невелика кількість мініатюрних посудинок, позбавлених орнаменту. Виділяється фрагмент неорнаментованої ритуальної посудини на антропоморфній підставці (рис. 2, 8), знайдений у ямі № 12 (розкоп V). Аналогічні посудини відомі на поселеннях Кукутені¹¹, Фрумушіка¹², але найбільше вони поширені у ранній період трипільської культури (поселення Лука-Врублівецька¹³, Ленківці¹⁴, Гренівка¹⁵ та ін.).

Аналіз керамічного комплексу Поливанового Яру III виявляє його незаперечний генетичний зв'язок з керамікою ранньотрипільських поселень. Це стосується як форми посуду (конічні миски, грушоподібні посудини, кубки з увігнутим денцем, «фруктовниці» на пустотілій підставці), так і його орнаменталії (наліпи, заглиблений спіральний і стрічковий візерунок, ямки, канелюри з відбитками гребінцевого штампу).

Нові риси — це насамперед поява кераміки з рожевої, добре відмуденої глини і поліхромного розпису. З'являються численні біноклеподібні вироби з поглибленим і ямковим орнаментом, опуклотілі кубки та інші нові форми. Розписний посуд на решті пам'яток початку розвинутого Трипілля (Нові Русшти — верхній трипільський горизонт, Городниця-Городище, Сабатинівка 1), так само як і у Поливановому Ярі III нечисленний.

Зіставлення кераміки Поливанового Яру III з іншою дністровською пам'яткою початку розвинутого Трипілля — Городниці-Городище¹⁶ — показує, що на останній переважає кухонний посуд раннього типу з орнаментом, виконаним вузькими врізаними лініями. Значний відсоток тут припадає на сіролощений канельований посуд. Розписна кераміка з Городниці-Городище виконана в ранньокукутенському стилі, але має більш розвинутий характер. Досить примітивною виглядає і антропоморфна пластика цього поселення. Отже, Городницю-Городище, певно, слід вважати більш раннім поселенням, ніж Поливанів Яр III, і відносити до іншого локального варіанта — верхньодністровського. Можливо, кукутенські племена переселилися зі своєї корінної території на Верхній Дністер ще на ранніх фазах Кукутені А¹⁷.

Досить багато спільного є у керамічному комплексі Поливанового Яру III та поселення Сабатинівка I на Південному Бузі¹⁸. Проте посуд Сабатинівки I із заглибленим орнаментом виглядає більш архаїчним; посуд розписувався двома та трьома (червоний малюнок на

білому тлі) кольорами. Отже, вважаємо Сабатинівку I більш ранньою пам'яткою, ніж Поливанів Яр III (принаймні горизонт III₁).

Найближчі аналоги посуду з Поливанового Яру III₁ знаходимо у матеріалах пам'яток борисівського типу, що є дуже важливими для розуміння процесу переходу до розвинутого Трипілля на Дністрі. Вперше цю групу як локально-хронологічний варіант етапу В/1 виділила К. К. Черниш¹⁹. О. В. Цвек поділила пам'ятки борисівського типу на ранні і пізні й віднесла ранні до часу переходу від Трипілля А до В/1²⁰. До пам'яток цього типу безпосередньо в районі Поливанового Яру відносяться Озаринці і Михалків (урочище Гришинський Яр); у Побужжі — Борисівка та Печера; в Буго-Дніпровському межиріччі — Зарубинці, Красноставка тощо.

Найбільшу схожість мають керамічні комплекси Поливанового Яру III₁ і Озаринців²¹, що відбивається у багатьох деталях: лаконічному прямолинійному врізаному орнаменті, майже повній відсутності крутої спіралі і використанні орнаментальної стрічки у супроводі коротких заглиблень та ямок, наявності коротких штрихів-«вусиків» тощо. Обом пам'яткам притаманні відкриті чаші, прикрашені ямками біля денця, біноклеподібні вироби з майже тотожним візерунком на перемичках; їм властива також кераміка з чітким врізаним орнаментом, заповненим білою пастою. Щоправда, в Озаринцях, здається, немає розписного посуду. Немає розписної кераміки і на вже згаданому поселенні біля с. Михалків, де виявлено залишки глинобитних жител і зібраний підйомний матеріал, що має багато аналогів у Поливановому Ярі III₁²².

Припускаємо, що поселення Озаринці, Михалків та деякі інші на Середньому Дністрі безпосередньо передували першому будівельному горизонту Поливанового Яру; загалом же обидва поселення III шару деякий час могли співіснувати з пам'ятками борисівського типу.

Відоме поселення Дарабани на Середньому Дністрі (нижній шар) дає розписний посуд, аналогічний знайденому у напівземлянці № 13. Отже, його можна синхронізувати з Поливановим Яром III₂.

До більш пізнього часу, ніж Поливанів Яр III, відноситься у межах етапу В/1 поселення нижнього трипільського горизонту у Незвиську²³. Тут майже повністю відсутній канельований посуд і багаточисленний розписний. Але у деяких формах посуду Незвиська помітні ранні традиції, пов'язані з часом Поливанового Яру III²⁴.

Численні паралелі матеріалам Поливанового Яру III знаходимо у пам'ятках фаз Кукутені А₂-А₃. Крім розписного посуду кукутенського типу, про який зазначено вище, в обох поселеннях Поливанового Яру III трапляються канельовані горщики та кубки, характерні для поселень типу Хебешешті²⁵. На поселеннях фази Кукутені А₃ з'являються також шоломолодібні покритки, відомі у Поливановому Яру III₂²⁶. Дуже близькі аналоги кераміці Поливанового Яру є у другому шарі відомого поселення Ізвоаре²⁷. Слід відзначити, що іноді тотожний орнаментальний мотив на кераміці Поливанового Яру виконаний у заглибленій техніці, тоді як у Ізвоаре II — розписом.

За всіма цими і деякими іншими ознаками (тип біноклеподібних виробів, сюжет стилізованих рогів у розписі тощо) поселення Поливанів Яр III₂ дуже подібне до кукутенських пам'яток північно-східного локального варіанта у Молдові²⁸.

Отже, на підставі аналізу керамічного комплексу Поливанів Яр III постає перед нами як одне з ранніх поселень початку розвинутого Трипілля у Середньому Подністров'ї, місцевою генетичною основою яких були пам'ятки борисівського типу. Велику роль у формуванні Поливанового Яру III і його аналогів відіграли також культурно-етнічні зв'язки трипільського населення Подністров'я з носіями ранньокукутенської культури Молдови.

За даними радіовуглецевого аналізу (3490±70 р. до н. е., для Поливанового Яру III₁²⁹, процес переходу до етапу В/1 у згаданому регіоні завершився у середині IV тис. до н. е.

Начало развитого Триполья на Среднем Днестре
(по материалам Поливанова Яра)

Резюме

В статье анализируется материал нижнего слоя известного многослойного трипольского поселения Поливанов Яр на Среднем Днестре. Стратиграфические наблюдения и типология керамики позволили выделить в развитии наиболее раннего поселка (Поливанов Яр III) два строительных горизонта — III₁ и III₂.

Поливанов Яр III₁ — одно из наиболее ранних поселений начала развитого Триполья (этап В/1) в Поднестровье. Его местная генетическая основа — памятники борисовского типа; заметно также влияние культуры Кукутени А. Поливанов Яр III₂ продолжает развитие предшествующего поселка и может быть синхронизирован с кукутенскими поселениями фазы А₃.

По данным радиоуглеродного анализа (3490±70 г. до н. э. для Поливанова Яра III₁), процесс перехода к этапу В/1 в Среднем Поднестровье закончился к середине IV тыс. до н. э.

¹ Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений. — МИА, 1949, № 10.

² Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Среднего Поднестровья. — Там же, 1961, № 84, с. 105—139.

³ Попова Т. А. Древние земледельцы Среднего Поднестровья в IV—III тысячелетиях до н. э. (по материалам многослойного поселения Поливанов Яр): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1972; Попова Т. А. Хронология Поливанова Яра и ее значение для периодизации трипольской культуры. — КСИА АН СССР, 1979, вып. 157, с. 69—72.

⁴ Попова Т. А. Древние земледельцы Среднего Поднестровья... с. 5.

⁵ Вивчення креслеників та кераміки поселення дають можливість визначити залишки ще двох наземних будівель: № 6 (розкоп IV, кв. к. А, а/6, 5/6, 7), та № 7 (залишки глиняної обмазки житла на ділянці II).

⁶ Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена..., с. 133.

⁷ Попова Т. А. Кремнеобрабатывающее производство трипольских племен. — В кн.: Первобытная археология: Поиски и находки. Киев, 1980, с. 149.

⁸ Черныш Е. К. Многослойный памятник у с. Печоры на Южном Буге. — АС, 1959, вып. 1, с. 174, рис. 6, 5; с. 175, рис. 7, 4.

⁹ Белановская Т. Д. Трипольское поселение у с. Красноватка. — КСИИМК, 1957, вып. 69; н. 31—34; Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья. — В кн.: Первобытная археология: Поиски и находки, с. 170.

¹⁰ Маркевич В. И. Многослойное поселение Новые Русешты I. — КСИА АН СССР, 1970, вып. 123, с. 62, рис. 14, 5.

¹¹ Schmidt H. Cucuteni. — Berlin; Leipzig, 1932, taf. 2, 2; 7, 3—5; A, 8a.

¹² Matasă C. Frumusica. — Bucureşti, 1946, pl. XXVII, 249.

¹³ Бибиков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевцевка на Днестре. — МИА, 1953, № 38, с. 133—134, рис. 54, 55, табл. 41.

¹⁴ Черныш К. К. Раннетрипольские поселения Ленківці на Середньому Дністрі. — К., 1959, табл. XIII, 35, 36.

¹⁵ Макаревич М. Л. Середньобузька експедиція по досліджуванню пам'яток трипольської культури. — АН УРСР, 1952, 4, с. 90, табл. 1, 15.

¹⁶ Кравець В. П. Раннетрипольские поселения в Городниці на Дністрі. — НЗІСН АН УРСР, 1954, т. 2.

¹⁷ Мовша Т. Г. Две параллельные линии в развитии трипольской этнокультурной области (этапы В/1—С/1). — НОСА, 1975, ч. 1, с. 70.

¹⁸ Козубовський Ф. А. Археологічні дослідження на території Богесу (1930—1932). — К., 1933, табл. 35—38; Добровольський А. В. Перше Сабатинівське поселення. — АП УРСР, 1952, 4, с. 78—84, табл. I, II.

¹⁹ Черныш Е. К. Место поселений борисовского типа в периодизации трипольской культуры. — КСИА АН СССР, 1975, вып. 142, с. 3—10.

²⁰ Цвек Е. В. Трипольские поселения..., с. 164.

²¹ Рудинський М. Я. Поновгородський вияв культури мальованої кераміки. — Антропология, 1930, 3, рис. 13—16.

²² Розвідки Середньодністрівської експедиції ІА АН УРСР у 1968 р. — Колекція № 624 у фондах ІА.

²³ Passek T. La céramique tripolienne. — ИГАИМК, 1935, вып. 122, табл. XVI та кольорова вкл. 4.

²⁴ Черныш Е. К. К истории населения энеолитического времени в Среднем Поднестровье. — МИА, 1962, № 102, с. 67.

²⁵ Dumitrescu VI. Si colab. Hăbăşeşti. Monografie arheologică. — Bucureşti, 1954, pl. LXVI, 11; LXVIII, 13; LXXI, 3; LXXXII; LXXXIX, 7, 21; fig. 37, 7, 13, 14.

²⁶ Ibid., pl. XCIII, 14, CIV, 2.

²⁷ Vulpe R. Izvoare. — Bucureşti, 1957, fig. 205, 1; 164, 2, 3, 4; 133, 1; 134.

²⁸ Dumitrescu VI. Aspecte regionale înaria de răspîndire a culturii Cucuteni în cursul primei sale faze de dezvoltare. — SCIVA, 1974, 4, p. 552.

²⁹ Попова Т. А. Хронология Поливанова Яра..., с. 71.